



Közkönyvtár a bolsevik proletárdiktatúra szolgálá- tában (1918 – 1928)

SONNEVEND Péter

Bereczky Lászlónak

*Most egy másik kor közelít,
a halál szele ránk süvit már.
.* (Anna Ahmatova)

*Freiheit nur für die Anhänger der Regierung, nur für Mitglieder
einer Partei – mögen sie noch so zahlreich sein – ist keine Freiheit.
Freiheit ist immer nur Freiheit des anders Denkenden.
(Rosa Luxemburg)*

*A könyvtárak nem működtek, könyvet nem árultak, a boldogtalan
emberek pedig lelki vigaszra vágytak. Ezért a postás háza lett a könyvtár.
A különösen érdekes levelek el sem jutottak a címzetthez, hanem ott maradtak,
hadd olvassák el újra és újra, s leljenek benne állandó gyönyörűséget.
(Andrej Platonov)*

Bevezetés

Az emberi civilizáció három-négy évezredes – az írás gyakorla-
tának kialakulásától kezdődő – történetében a többnyire hosszabb
folytonos állapotot időnként nagy törésvonalak szabdadják. Az
újkori fejlődésben ilyenek – a világháborúk mellett – az angol
(1648), a francia (1789), az orosz (1917) vagy a kínai forradalom

(1911, 1949). Mindegyik nagy erővel rombolt és építeni igyekezett. Az első kettő hozama már meggyőző (liberális politikai rendszer, versenyre épülő piacgazdaság, pluralizmus, az egyén tisztelete), a harmadik – hetven év után – végleg elbukott, a negyedik summája (a jelentős gazdasági modernizációs sikereivel együtt) még messze nem egyértelmű.

A magyar olvasó az 1917-es orosz forradalomról alig kapott elfogadható elemzést: szidalom és kultikus dicséret hosszú évtizedei váltakoztak. Ma lenne már muníció: mind az orosz, mind a nemzetközi történettudomány jelentős eredményeket mutat fel, ám az érdeklődés mintha hiányozna. Kiadóink és könyvtáraink is felemás módon reagálnak az új lehetőségekre.²

A szovjet korszak könyvtártörténetének ismerte – ha lehet – még rosszabb képet nyújt idehaza. Emlékezhetünk a szovjet agitprop jellemző mitologemáira:

- az átgondolt *lenini könyvtárpolitika* minden korábbinál fejlettebb rendszert teremtett,
- Krupszkaja a legnagyobb szovjet könyvtártudós,

- a szovjet nép a legolvasottabb a világon stb. De mi és hogyan történt ténylegesen? A csend megtörése a célunk, de a magunk könyvtári félmultjának (1948–1988) feldolgozásához is nélkülözhetetlen háttérrel nyújthat a „nagy testvér” ügyeinek – drámájának – ismerete. Bár nálunk már az „érett” sztálinizmus 1928 utáni korszakának szovjet mintáit igyekeztek átültetni.

Mozaikos bemutatásunk egyben újabb adalékot kínál a huszadik század nagy diktatúráinak könyvtárügyéhez. Senki ne gondolja, hogy a veszélyek nem ismétlődhetnek.

1917 után vagy tíz évig az orosz-szovjet könyvtárügy – a környező szovjet valósághoz hasonlóan – néha alig követhető színes kavalkád, egyfajta „húzd meg, ereszd meg” benyomását keltheti. Ez bizonyára abból is fakad, hogy igen eltérő erők működtek ezekben az években:

- a cári orosz hierarchia nyomasztóan korlátozó súlyától megszabadult – nemzetközi szinten is jól tájékozott – oktatási és könyvtáros szakemberek olyan reménye, hogy „most vég-

re megmutathatjuk magunknak és Európának, mire vagyunk képesek” (példa: L. Havkina könyvtáros),

- az írástudást és értékes művelődést óhajtó milliók érdekeit képviselő intellektuelek, művelődéspolitikusok, könyvtárosok demokratikus törekvései (pl. V. Brjusov költő és esszéíró, aki 1918-ban az új könyvtárügy egyik megalapozója),

- a bolsevik hatalom agitprop-gépezetének – civilizációs küldetéstudatból is táplálkozó – erőfeszítései az „új ember” létrehozása végett (Krupszkaja),

- az utópikus jövőtervezés és a polgárháborúval (is) összefüggő *totális hadigazdálkodás*, majd a NEP-korszak kényszerpályáin mozgó, ám mindvégig egyeduralomra törő, majd azt szélsőségesen megvalósító diktatórikus *állampárti* hatalom- és propaganda-felelősök szándékai, tettei (Lenin).³

Egy monografikus feldolgozás talán még azt is megmutathatná – a történelem belső „iróniájaként” –, miként jelent meg *mind a négy* tendencia (eltérő időszakokban) Lenin írásaiban, döntéseiben és tetteiben: a hatalom megragadása után tetteiben, főként mégis az utóbbi két erővonal mentén.

A korról röviden

Az 1914–1918-as világháború bizonyára a legnagyobb pusztítást a cári birodalomban eredményezte, nem véletlenül dőlt össze kártyavárként a Romanov-dinasztia három évszázados uralma szinte napok alatt 1917 elején. Az ideiglenes kormány nem képes stabilizálni a helyzetet, hisz a háború folytatásához semmilyen (sem anyagi, sem emberi) előfeltétel nem volt adott. Nyáron (szélső)jobboldali tábornok-puccs, október végén (szélső)baloldali puccs, s az utóbbi eredményesnek bizonyul. Leninék elindítják – ahogy ekkor hirdetik – a *világforradalmat*. Egyik első lépés: a liberális és konzervatív újságok betiltatása, a politikai (titkos)rendőrség (Cseka) meg-

szervezése (1917. december). A frissen választott Alkotmányozó Nemzetgyűlést januárban a bolsevik párt szétzavarja, minthogy abban alig 20%-os arányt ért el. 1918 márciusában békekötés a német birodalommal, a megalázó feltételek kényszerű elfogadása gyakorlatilag a legfontosabb ipari és mezőgazdasági területek elvesztését jelentette. Többéves polgárháború pusztítja végig nyugattól keletig, déltől északig a hatalmas országot.

A kölcsönös öldöklésnél még nagyobb veszteség az élelmiszerkészletek hiánya: az éhínség és a járványok milliókat döntenek sírba, legalább kétszer annyi embert (talán 10 milliót), mint a világ- és polgárháború együttesen. Becslések szerint 6–8 millió éhező árva gyerek kóborol a polgárháború dúlta ország útjain, s ha nem jött volna erőteljes amerikai segélyakció, további milliók halnak meg közülük is.⁴ A két főváros lakossága 1917 és 1920 között radikálisan csökken: Pétervár lakosságának kevesebb, mint harmada marad meg (2,5 millió helyett 700 ezer), Moszkváé „csak” megfeleződött (kettőről egymillióra, s még két jellemző itteni adat: az ipari munkásság száma 200 ezerről 85 ezerre csökken, egy évre 110 ezer születés és 200 ezer haláleset jut).

Eközben a bolsevik párt kiszorítja október utáni kezdeti partnereit (mensevikek, baloldali eszerek) a hatalomból. Vidéken is már csak a Párt gyakorolja a hatalmat, mert a korábbi önkormányzati struktúrát (helyi és területi zemsztrvók) intézményestül (iskolák, közkönyvtárak) felszámolja, betiltja az új hatalom. 1918. szeptember 8: dekrétum a vörös terrorról, túsok akár százainak kivégzése stb., – miként fehér oldalról is. Az olvasót *Jancsó Miklós* Csillagosok, katonák (1967) című filmjére emlékeztetjük. Diktatúra és merő utópia: Lenin a világforrádalom győzelme után azt várja, hogy az arany elveszíti jelentőségét, hogy azontúl aranyból építsék az utcai véceket. A háborús gazdálkodás technikáit végletekig fokozó hadikommunizmus (minden erőforrás monopolizálása, a piac betiltása, munkakényszer bevezetése, a pénz eltörlése) legyengíti az országot (az ipari termelés a

háború előtti szint néhány százalékra csökken). A munkakényszer különösen brutális, ha a fizetés csak természetben érkezik, vagyis aki nem végzi el a rá kirótt (bármilyen) munkát, az éhen hal (nincs pénz, nincs kereskedelem). Eközben aki szakszervezeti tag, többet és olcsóbban kap élelmiszerjegyére.

Vereség Pilsudski Lengyelországtól 1920 nyárutóján (előtte májusban Tuhacsevszkij vörös parancsnok hirdeti: „Az egyetemes forradalom sorsa nyugaton dől el, Lengyelország holttestén át vezet az út a világégéshez.”). 1920 végén párt-határozat törli le a Proletkult önállósági törekvését. Az 1921. márciusi kronstadti matrózlázadást („tanács hatalmat kommunisták nélkül!”) brutálisan leverik. A NEP-korszak meghirdetése: a magánkezdeményezés, a piacgazdaság (korlátozott formájú) engedélyezése, adóreform. Egyben a párton belüli frakciózás megtiltása, ami az addigi viták akár hatalmi úton történő szétverését is jelentheti (Sztálinnak ez játszott kezére pár év múlva). Csak 1927–1928-ra éri el az ipari termelés, illetve a mezőgazdaság teljesítménye az utolsó békeév (1913) szintjét. Közben meghal Lenin (1924. január), Sztálin célja: szocializmus egy országban. Rövidesen szalámi-technikával kiszorítja a hatalomból a nála egyébként korábban messze jelentősebb vetélytársait (Trockij, Kamenyev, Zinovjev, Buharin). Fokozatosan a korábbi cárinál is szélsőségesebb egyeduralom jön létre, egyre fokozódó terrorisztikus önkényuralmi vonásokkal (kényszermunka-táborok hálózata, választási és szavazati jog megvonása, az egyház összeroppantása, a politikai rendőrség gáttalan erőszakoskodása stb.).

A falusi és városi lakosság aránya a húszas évek derekán még mindig 4:1 arányt mutat. A gyár-iparban a foglalkoztatottak pár százaléka dolgozik. Az évtized legnagyobb kérdése: hogyan lehet (nyersebben: kinek a terhére) felszámolni a fejlett világhoz mért elmaradottságot, ezzel együtt elérni egy leendő háborús vereség kockázatának csökkentését. Trockij már 1922-től a „munka militarizálását”, egyben az erőltetett iparosítást javasolta. 1928-tól – miután minden vetélytárral és ellenerővel leszámolt – Sztálin

voltaképp ugyanezt az ultrabalos utat választja, a legszélsőségesebb kivitelezéssel párosítva: „kollektív” mezőgazdaság a kulákság – és minden önkényesen ide sorolt – kiirtása vagy száműzése nyomán, az első kényszermunka-táborok stb.. Kollektivizálni azért kellett, hogy végre a „kispolgári” (= „kapitalista”) mezőgazdaság, a sok tízmillió parasztság is betagozódjék a hatalom monohierarchikus rendszerébe.

Végül is tíz év alatt kiépül egy olyan rendszer, mely a „múltat végképp eltörölni” igyekszik, közben megteremtve az „új embert”, új kultúrát, új morált: a proletárdiktatúra zászlaja alatt, a Párt totális hatalomkoncentrációjának alávetve. Már csak a Nagy Vezér istenítése „hiányzik”. Ez 1929 végétől valósul meg: Sztálin 50 éves születésnapja lesz épp jó alkalom erre.⁵

Iskoláztatás, írástudás

1914-ben összesen közel 110 ezer falusi elemi iskola működött, köztük fenntartóként a helyi önkormányzatok (zemszvók) vezettek 45 ezer iskolával, második helyen az egyház állt (34 ezer), a harmadik helyen a központi oktatási kormányzat következett (22 ezer). A civil szerveződések stb. iskolái elenyésző kisebbséget alkottak (részarányuk 10% alatt maradt). A minisztérium közelítően pontos adatai szerint 1915-ben az európai Oroszország területén a 8–11 éves tankötelesek iskolalátogatása nem érte el a 60%-ot (az egész birodalom átlaga: 50%), míg az iskolák szükséges és képzett tanerőivel való ellátottsága 70, illetve 60% volt. A kislányok iskoláztatása az átlag alatt mozgott, s a fiúk esetében is csak 40% járt harmadik osztályba (lányoknál 8%). Következésképp az így szerzett alapkészségek és ismeretek igen vékony és törekeny előfeltételt nyújtottak az iskola utáni (ön)művelődéshez.

1924-re az elemi iskolák körében megerősödött az állami-ideológiai ellenőrzés, a korábbi egyházi intézmények megszűntek. A tanerők körében a tisztogatás (promivanyije) általánossá vált. 1922–24-ben a felsőoktatásban tanuló diákság

körében ugyanez ment végbe („proverka” néven): a hallgatók 30%-át, míg az agrárfőiskolák körében 25%-át zárták ki. A felháborodás akkora, hogy a művelődési főhatóság (Narkomprosz) sietősen intézkedik, s közel felüket visszaveszik. Egyébként ezekben az években *utoljára* ismert még minden alulról jövő nyomásgyakorló módszer, sztrájktól tüntetésig.

Az elemi iskolák eredményességét veszélyeztette az a körülmény is, hogy a tanítók kerültek az egyik *legalacsonyabb* fizetési rubrikába (16 rubel/hó, miközben a munkások átlagkeresete meghaladta a 30 rubelt), mert az állam radikálisan csökkentette a művelődési ráfordításokat. Csak egy adat viszonyításul: a fiatalok körében népszerű divatlap egy száma 1,5 rubelbe került.

Az 1926-os népszámlálás adatai szerint a 9–49 év között az analfabéták aránya csaknem a lakosság fele (48,9%). Ezen belül jelentős a nemek különbsége: férfiaknál 30, nőknél csaknem 60% írástudatlan. A tagköztársaságok szintjén ekkor legjobb Ukrajna, mögötte Oroszország következik („csak” 45, illetve 40% írástudatlan), míg például Azerbajdzsánban 70, Türkmenisztánban 85, Üzbegisztánban 96% az írástudatlanok aránya.

A húszas évek elején létrehozzák az írástudatlanság elleni országos egyesületet (Obscsesztovo „Dolj nyegramotnyoszty”), melynek a kormány által megjelölt célja, hogy 1927-re felszámolják az analfabetizmust a 35 évesnél fiatalabb korosztályban (N. Krupszkaja, az egyesület elnöke 1922-ben 12 millió írástudatlant említ e körben). Végül ez csak jó tíz évvel később sikerül, amennyire sikerül: a hivatalos szovjet statisztika 1926-ban 57, majd 1939-ben 87%-os (ezen belül a nőknél 82%-os) írni-olvasni tudást említ a teljes – 7 év feletti – lakosság körében.

1922 augusztusának egyik éjjelén a Cseka több száz neves tudóst, professzort letartóztat, majd rövid úton kiutasít az országból. 1923-ban a Pétervári Egyetem pártszervezete titkos jelentésében megállapítja, hogy a diákok 30%-a kommunista beállítottságú, de nem feltétlenül értenek egyet a párt politikai irányvonalával;

20–25% „fehérgárdista”; 15–20% ingadozik az első két csoport közt; a fennmaradók nem foglalkoznak a politikával (ez a legnagyobb arányú csoport).

Az 1927–1928-as tanévben 129 felsőoktatási intézményben összesen 158 ezer hallgató tanult, vagyis egy intézményre átlag 1200 hallgató jut (nagy arányt képvisel a „rabfak”, a munkásfiatalok érettségig megkerülő pótképzése). A hallgatók szociális összetétele jelentősen változik: míg 1923-ban a hallgatók 30, 1928-ban már 53% a munkás vagy paraszt származású fiatal (gyanítható az adatok kozmetikázása).⁶

Művészet; papírgyártás, könyv- és lapkiadás; cenzúra

Az 1918–1928 közötti bő évtized mintha az orosz (szovjet) művészet világszínvonalú kibontakozását ígérné:

- Kandinszkij, Malevics, Chagall, Rodcsenko és Tatlin,
- Ejzenstejn, Pudovkin és Dovzszenko,
- Prokofjev és Sosztakovics,
- Babel, Bulgakov, Cvetajeva, Majakovszkij, Mandelstam, Paszternak és Platonov

íme, csak néhány név a kiemelkedő – ma világszerte elismert – alkotók hosszú sorából.

A belföldi papírgyártás 1913-ban megközelítette a 400 ezer tonnát, ezt majd csak 1928-ban érik el és haladják meg (405 ezer tonna). Közben a mélypont 1919–1921: 30, 35, illetve 31 ezer tonnával. A NEP-korszakban a termelés fokozatosan emelkedik: 1923-ban 126, 1925-ben 263, 1927-ben pedig már 322 ezer tonna. Előtte, a hadikommunizmus korszakában drákói pártállami szigor érvényesült az elosztásban, ami egyben a politikai cenzúrát is erősítette (ahogy nálunk is 1945 után). Ez annyit jelent, hogy szinte csak politikailag preferált dolog jelenhet meg.

A papírhiány közvetlenül éreztette hatását a könyv- és lapkiadásban. A mennyiségi adatok megdöbbentők: közben érdemes tudni, hogy a szovjet statisztika nem különíti el a brosúra és a

könyv fogalmát. Az itt megadott könyvszámok tehát magukban foglalják a brosúrákét is, amelyek aránya – közvetett adatok alapján tudható – jelentősen fokozódott 1917 után, s erősen befolyásolta a példányszámok alakulását (nagy valószínűséggel pár ezer brosúra a teljes példányszám akár felét is elérhette).

Az utolsó békeévben, vagyis 1913-ban összesen 34,6 ezer könyv látott napvilágot, 1917-ben a szám 13,1 ezerre csökkent.

1919-ben a békebelinek már csak tizede (3,7 ezer kiadvány) jelenik meg, majd 1920 a mélypont 3,1 ezer kiadvánnyal. 1921-ben 4,1 ezer, majd innen lassú, ám fokozatos emelkedéssel: 1922 – 7,8, 1923 – 10,8, 1925 – 25,3, 1927 – 27,7, 1933 – 44 ezer kiadvány (választék).

1923 és 1925 között a tartalmi megoszlás (kerékített százalékos adatok): első helyen a társadalomtudományi, ezen belül a politikai kiadványok: 20–30%, ezt követi a többi tudományos és ismereterjesztő kiadvány: 20–25%, gyermek- és szépirodalom: 15–16%, hivatali kiadványok (jelentések stb.): 10–15%, tankönyvek: 10%. Néhány százalékot képviseltek az általános tartalmú kiadványok (lexikonok, bibliográfiák stb.). A húszas évek elején alig volt szépirodalmi kiadvány (1921: 308), majd a NEP-korszakban – nyilván a piaci kereslet következtében – jelentősen nőtt a választék, s 1928-ban már 5516 cím látott napvilágot.

Az összesített példányszámok jellemző adatai:

- 1912-ben, a békeidőszak csúcán 134 millió példány, 1915-ben 108,
- 1922-ben csak 34 millió példány, 1925-ben már 242,
- 1927-ben 195, 1928-ban 265 millió példány.

Tehát míg a háború előtt az átlagos példányszám 3–4 ezer körül mozgott, a NEP-korszakban ez elérte a 10 ezres szintet. Tendencia: kisebb, kevésbé színes választék és több (állami) brosúra jóval nagyobb átlagos példányszámmal. Egy példa: vörös daloskönyv (Krasznij peszennyik) 100 ezer példányban.

Néhány adat a gyermekkönyvek kiadásáról:

- 1913-ban (kerékítve) 1400 cím jelent meg összesen 6,6 millió példányban,

– majd 1918-ban ez 428-ra (2,9 millió példány) csökkent,

– 1928-ban megközelítette a kétezres határt (közel 33 millió példány).

1917 végén az új hatalom egyik első intézkedésével állami monopóliumot vezet be az orosz klasszikusok kiadására. Részben evégett 1919-ben létrehozzák az Állami Kiadót (Goszudarszvennoje izdatyelsztvo, röviden: Goszizdat), végső cél a könyvkiadás állami monopolizálása. 1923-ban – mikor már újra megjelentek a magánkiadók – az ívszámban mért teljes termés 60%-a a Goszizdaté, csupán 10%-a a magán és „szövetkezeti” kiadóké (a fennmaradó hányad hivatalos, állami szervekhez kötődött). A Goszizdat „politikai” osztálya gyakorolta a cenzurális hatáskört a hadikommunizmus éveiben, ám ez nem zárta ki, hogy a politikai rendőrség a maga hatáskörében is eljárjon „ellenséges” vagy „pornográf” művek és szerzőik ellen (Zamjatyin is áldozataik közt volt). A NEP idején gombamód szaporodnak a (többnyire kis) magánkiadók: a húszas évek közepére számuk elérte a 600-at.

1922 júniusában létrehozzák a Glavlitot (Glavnoe upravlenyje po gye lam lityeraturi i izdatyelsztv), mint fő cenzúrahivalt, de jure a Lunacsarszkij által vezetett Narkomprosz „mellett”, de gyakorlatilag attól függetlenül, miközben közvetlen pártirányítás „segíti” a hivatal politikai tisztánlátását. A moszkvai központ mellett vidéki hálózatot is kiépítenek, később egyenesen arra törekednek, hogy minden egyes kiadónál ott tevékenykedjen munkatársuk. A hivatal vezetőjét 1922 októberében maga Lenin nevezi ki a régi párttag Lebegyev-Poljanszkij (1881–1948) személyében (ő 1922-től 1931-ig vezette a Glavlitot). A gyermekeknek szánt szépirodalmi és ismeretterjesztő műveket ráadásul előzetesen be kellett terjeszteni a népbiztosság keretében működő Tudományos Főtanácshoz (Glavnij ucsonij szovjet), melynek élén Lunacsarszkij egyik helyettese, a történész M. N. Pokrovszkij állt (egy körirat szerint az előzetes engedélyeztetés elmulasztása büntetőjogi felelősségre vonást von maga után). Egy példa a Glavlit körirataiból:

1924. október 24-én Lebegyev-Poljanszkij aláírásával felszólítják a kormányzósági és területi hivatalokat, hogy az *élelmiszerárak* alakulásáról semmiféle információt ne engedjenek megjeleníteni a sajtóban. Lebegyev-Poljanszkij itteni kinevezéséig a Proletkult nevű nagyhatalmú szervezet élén állt, azonban ennek egyébként ultrabalos önállósági törekvéseit a Lenin vezette központ nem kívánta tolerálni.

A Glavlithoz hasonló struktúrát képviselt a népbiztosságnak az általános politikai agitációt és propagandát irányító szerve, az 1922-ben létrehozott Glavpolitproszvet (GPP), amelyet N. Krupszkaja irányított, miközben sajátos módon évekig Sztálin politikai bizottsági tagként látta el informális vezetését.

A Glavlitot az 1929-ben elindított irodalmi lexikon szócikke így mutatja be: fennállása alatt a hivatal munkatársai 300 ezer kéziratot néztek át, s közülük 0,3–1% lett betiltva (ez hat-hét év alatt legalább kétezer könyv, viszonyításul: a cári időszak utolsó 50 éve alatt csupán néhány száz könyvet tiltottak be). Nyilvánvalóan erős lehetett az öncenzúra is. A Glavlit belföldi tennivalóin kívül engedélyezte a külföldről behozott könyvek és időszaki kiadványok forgalmazását. Itt a betiltás aránya – ugyancsak a lexikon adatai szerint – a könyveknél 5,5%, az időszaki kiadványoknál már csaknem 7%. Hatáskörébe tartozott még az új kiadók alapításának jóváhagyása (kinevezésre váró vezető munkatársaikkal együtt). Később megszületik az önálló főhatóság a könyv- és lapkiadás, a nyomdák, valamint a terjesztés teljes körű irányítása és ellenőrzése és cenzúrázása céljából (Goszkomizdat). A tiltott anyagokból zárt gyűjteményeket hoztak létre (szpechran), a legnagyobb ilyen zárt gyűjtemény az Állami Lenin Könyvtárban a szovjet korszak végére már egy milliós állományt számlált (éves gyarapodása az utolsó évtizedekben 30–35 ezer egység).

Érdeemes idézni V. Sztjelmah összefoglaló értékelését a szovjet cenzúráról, összehasonlításban a cári időszerével. A szovjet cenzúrárt nem alapozta meg jogszabály, lényegében mindig előzetes cenzúra érvényesült, méghozzá névtelenül és

senkinek nem volt esélye felülbírálatot kérni.⁷ 1927-ben 1645 időszak kiadvány látott napvilágot (1913-ban 1400 körül). Éves összesített példányszámuk 230 millió. 1927-ben Krupszkaja egy előadásában – gyermekirodalmi tájékoztató lap kibocsátásának szándékáról tudósítva hallgatóságát – elmondja, hogy a Párt Központi Bizottságának Sajtó Osztálya (Otgyel Pecsatyi CK) igen nehezen adja hozzájárulását egy új lap megindításához. Tehát a merev állami struktúra szűrője felett a pártközpont mondja ki a végső szót.⁸

A húszas évek elejére kialakult hatalomgyakorlás az élet totális irányítását és – egy szebb jövő érdekében történő – átalakítását célozta: a proletárdiktatúra lényege a párt vezető szerepe, a Párt (a marxizmus autentikus értelmezője és fejlesztője) és az állam minden területén, így a kultúrában is az egyedül üdvözítő célok és módszerek birtokosa, a jövő építője. Ebben részt lehet vállalni (még nem kötelező úgy, mint öt-tíz év múlva), de saját utat nem lehet járni. Más szóval: a kultúra lényege is a kommunizmus építése, ezért az új kultúrához vezető utat a politikai nevelés érdekei vezérlik. Aki ezt akadályozná, azt el kell söpörni, fel kell számolni, akkori szóval: likvidálni kell. A könyvtárügy relatív felértékelődése is csak ebben a perspektívában értelmezhető: a könyvtár olcsón biztosítja az új ideológiát sugárzó broszúrák terjesztését az általános szegénység közepette.

Könyvtárak a korabeli (1927–1929) szovjet lexikonok tükrében

a) BSZE 1. kiadásában (1927)

A húszas évek második felében az állami művelődéspolitikai megerősödését jelzi több igényes lexikon elindítása. Ezek között kiemelkedő szerep jut a nagy szovjet enciklopédia (*Bolszaja Szovjetszkaja Enciklopegyija, BSZE*) első kiadásának. A sorozat eredetileg 1926-1931 között lá-

tott napvilágot, majd a harmincas évek második felében gyökeres átdolgozással új – de szintén „első” kiadásként értelmezett – kiadás született az „érett” sztálinizmus jegyében. Lényegében elsüllyesztették a valódi első, amelynek 15 fős szerkesztőbizottsági névsorában első helyen az 1938 tavaszán kivégzett Ny. Buharin – Lenin mellett és után ő a párt fő ideológusa – neve állt.⁹

A lexikon hatodik kötetében (tartalom: *Besz-szarabia – Bol'm*, 1927) kapott helyet a „bibliotyeka” címszó 66 hasábon (33 oldalon), ami azt jelzi, hogy inkább brit típusú enciklopédiával van dolgunk, ahol tipikus az igen alapos összegző, analitikus-szintetikus megközelítés, szemben a kisebb logikai egységekkel operáló német lexikon-típussal. Szerzői csoport munkájáról van szó, a neveket a kötet elején található, a „nagyobb cikkek listáját” tartalmazó információból tudhatjuk meg. A szovjet tömegkönyvtárak (itt még „bibliotyeki masszovovo polzovanyija, tömeghasználara szánt könyvtár, – később lesz ebből masszovaja bibliotyeka, amely a magyar terminológiába is bekerül 1950 körül „tömegkönyvtár” formában) alfejezetet M. Szmuskova (minisztériumi könyvtári vezető, egyben az országos közkönyvtári szaklap, a *Krasznyj bibliotekar* szerkesztője) írta. Ismertetésünk során a kötet pontos hasábszámát adjuk meg zárójelben. Megjegyzendő, hogy a BSZE későbbi (az itthon is ismert sztálini és brezsnyevi) két kiadása nyomába nem ér az elsőnek a könyvtári ismeretek összefoglalása és rendszerezése terén, nem is beszélve e cikkek terjedelméről.

A cikk három fő egységre tagolódik:

- „elméleti” tudnivalók (16 hasáb), ennek jó része mai értelemben inkább könyvtártani ismeret nyújt (címléirási példák stb.);
- a könyvtári munka gyakorlata, ezen belül két érdemi alfejezet: könyvtárak Amerikában és Nyugat-Európában, illetve a Szovjetunióban, 16 + 30 hasáb, mindkét alfejezet számos fényképes illusztrációval, alaprajzzal stb.;
- könyvtárosképzés, szakmai egyesületek és konferenciák (4 hasáb).

Látható, hogy a szovjet gyakorlat bemutatása –

teljesen érthető módon – a legrészletezőbb. A következőkben erre az alfejezetre koncentrálunk. A tudományos könyvtárak körében tárgyilagos leírás dominál, rendkívül sok adattal, kezdve az ekkorra már meghatározónak tekintett Nyilvános Lenin Könyvtárral (Publicsnaja bibliotjeka SZSZSZR im. V. I. Lenina, PBL). Később ez lett az Állami Lenin Könyvtár, majd idestova húsz éve: Orosz Állami Könyvtár. Érdekes használati adataiból idézünk néhányat: 1913-ban olvasóknak kiadtak 431, 1917-ben 301, 1920-ban 302 ezer, 1922-ben 1,2, 1924-ben 1,4 millió egységet (napi 12 órás olvasótermi szolgálat mellett). Olvasói kategóriák 1914-ben, illetve 1926-ban: tanuló 75–66%, munkás és alkalmazott 8–14%, tudományos dolgozók, művészek 13–17%%, egyéb 4–3% (162). A PBL az 1926–1927-es pénzügyi évben 453 ezer rubel költségvetésből működött, ebből érdekesebb tételek: bérek 292 ezer (közel kétharmad), tudományos kiadások 40, külföldi dokumentum-beszerzés 38 ezer rubel (163. hasáb). A tudományos könyvtári fejezet ezután egyenként ismerteti a két nagy leningrádi (a korábbi vezető szerepét fokozatosan elvesztő volt császári és a tudományos akadémiai) könyvtár múltját és tevékenységét, majd jelentős vidéki egyetemi és más gyűjteményekre tér ki. A *közkönyvtárakról* szóló alfejezet azzal indít, hogy forradalom után kibontakozó könyvtárfejlesztés lényege: „könyvet a tömegeknek!”. Ellentétben a korábbi időszakkal, mikor a (köz)könyvtárügy „háttérbe szorult”. E korábbi szakaszról a szerző szerint „nincsenek pontos adatok”, de ismeretes, állapítja meg, hogy 33 kormányzóságban közel 12,5 ezer zemtszvo-könyvtár – vagyis önkormányzati szervek által fenntartott könyvtár – működött (181. hasáb). A szerző szerint a forradalom után „elemi” igény jelentkezett a könyvtárak megteremtésére: a minisztérium adatai szerint 1920-ban 253 megyében (ujezd), az összes mintegy felében, összesen 35,5 ezer működött. (Következésképp, ha mi ezt 100%-ra felszorozzuk, az összes megyében akár 50 ezerre tehető a számuk?) Ám a „klubkönyvtárakat” (izba-csitalnya: kis állomány, továbbá bőséges propagandaanyag megléte mellett a leg-

fontosabb a hangos felolvasás volt a lényegében írástudatlan helyiek körében) is figyelembe véve a végső szám a 100 ezret is elérheti (181. hasáb). Többségük Szmuskova szerint igen szegényes gyűjtemény, ezért a minisztérium 1920-ban olyan rendeletet adott ki, melynek értelmében a könyvtárakat „egységes hálózatba” kell szervezni. Ez azt jelenti, hogy bárkinek a fenntartásában is jött létre egy könyvtár, azt be kell vonni a Narkomprosz ezen egységes (központosított) hálózatába (ez az alapja annak a 1920. novemberi lenin dekrétumnak, amelyre a Szovjetunió fennállása alatt mindvégig hivatkoztak, miközben utópikus célkitűzései soha nem váltak valóra). A minisztérium propagandaügyi igazgatósága, a GPP keretében működő Könyvtári osztály mellett Központi könyvtári bizottság (Centralnaja bibliotjecsnaaja komisszija) jött létre a különböző könyvtárfenntartók munkájának összehangolására. Így 1921 végére az egységes hálózat már 13 250 könyvtárat ölelt fel. Ám a NEP-korszak gazdaságpolitikája következtében a minisztérium költségvetése drámaian csökkent: ha 1921-ben egyenként kb. 50–60 könyvtár működött, akkor ezek száma két évvel később 17-re esett vissza, s csak 1924-től tapasztalhatók a „stabilizálás” jelei. Az egységes hálózat főbb elemei: kormányzósági, ez alatt megyei, illetve járási, továbbá legalább ötezer lakos esetén is állandó könyvtár (sztacionarnaja bibliotjeka), míg ezek letéteket és „klubkönyvtárakat” látnak el változó anyaggal (182. hasáb). Erre a célra minden megyeszékhelyen letéti gyűjteményt hoznak létre: évégett a főhatóság 1926-ban 600 ezer rubelt adott, amiből 2,5 millió egységet szerezhettek be, miközben a kormányzósági illetékesek dönthettek a konkrét megrendelések összetételéről. A kölcsönzési és olvasószolgálati munkahelyeken dolgozó könyvtáros heti 24 órát dolgozik, mert ő nem „könyvkiadó gép”, hanem olyan „társadalmi tényező” (obszecsztvennij rabotnyik), aki „könyvek segítségével támogatja a szocializmus felépítését” (185. hasáb). Néhány konkrét adat: a moszkvai városi hálózat összesen 127 egységből áll, ezek együttesen 2,4 millió látogatónak az 1925–26-os évben 4,25

millió egységet adtak ki. Országszerte mintegy ezer városi könyvtár működik a GPP helyi szervei irányításával: közülük csaknem 300 kormányzósági és megyei, a többi pedig járási, kisvárosi. A rang szerinti „nagyok” szinte kiszámíthatatlanul eltérő nagyságú állományt kínálnak: például a kosztromai kormányzósági könyvtár állománya megközelíti a 330 ezret, míg a kurszki csak 11, a brjanszki pedig csupán 7 ezer kötetet birtokol. Egy-egy kormányzósági könyvtár költségvetése is hasonlóképp szóródik: némelyeké 15–21–33 ezer rubel, másoké alig 4–6 ezer (például a fent említett nagy gyűjteményű kosztromai könyvtaré 4, a szerény állományú kurszkié 6,4 ezer rubel). Szintén nagy szóródással, de átlagban talán 15 munkatárs tevékenykedik egy kormányzósági könyvtárban. Hat megyei könyvtárban összesen kb. 20 ezer beiratkozott olvasót számlálnak, közülük a tanulók aránya megközelíti az 50%-ot, alkalmazott (tisztviselő) 20%, munkás és paraszt 12% (188. hasáb). (Megjegyezhetjük: a területi könyvtárakban a „kulturális forradalom” még nem érezteti hatását.)

Ezután a *munkás-* (rabocsaja), vagyis (későbbi nevén) a *szakszervezeti* könyvtárak következnek. A szerző éles megállapítással kezdi: a „nyugati burzsoá államokkal ellentétben a Szovjetunió nagy figyelmet szentel a munkások könyvvel való ellátásának” (190. hasáb). Néhány szám, nem épp könnyen értelmezhető. Egyrészt 1925-ben 6800 könyvtár 10,3 millió, viszont 1926-ban már 8100 könyvtár 14,9 millió könyvvel rendelkezett (átlag 1500–1900 kötet). Az egy év alatt a beiratkozottak száma 40%-kal nőtt (ám nem tudni, mennyiről – vagy mennyire). Ezáltal – folytatja a lexikon – a könyvtárhasználó munkások aránya egy év alatt 19,1-ről 22,3%-ra emelkedett (191. hasáb). Csak becsülni lehet, ha a teljes munkás-létszámon belüli 3%-os emelkedés az olvasók számának 40%-os emelkedését váltotta ki, akkor elég szerény lehetett a kiinduló (abszolút) olvasói szám. (Dobrenko többször hivatkozott könyve tartalmaz adatot: az évtized közepén e könyvtártípus kereken másfél millió olvasót regisztrált, Krupszkaja viszont a korra

vonatkozóan az *összes olvasó számát 4 millióban* adja meg.)

Ennél konkrétabban: a moszkvai kormányzó-ságban a könyvtárak száma eléri a kétszázat, olvasóik száma a 90 ezret, az egy negyedév (!) alatt kölcsönzött köteteké az 500 ezret. Számoljuk tovább: ez évi 2 milliót jelent, fejenként 22 kötet. Hihető-e, kérdenénk, közben érdemes említeni azt is, hogy „kollektív” kölcsönzés dívott, vagyis a műhely megbízott kivett pár tucat kötetet kollégáinak, aztán idővel visszaadta őket. A szakszervezeti központ által végzett felmérés szerint a szakszervezeti könyvtárak állománya és használata: szépirodalom: 32–49%, társadalomtudomány: 30–12% (!), természettudományok: 5–3%, alkalmazott tudományok: szintén 5–3%, egyéb: 32–3% (191. hasáb). (Ez összesen 70%, nem tudni, a használat 30%-a vajon miből kerül ki?)

A *Vörös Hadsereg* a polgárháborús időszakban jelentős könyvtárellátást szervezett (népbiztos 1918–1924 között: L. Trockij). Nagyságrendjét érzékelteti az a szám, hogy 1919-ben 16 millió rubel értékben szereztek be nyomtatványokat (ez bizonyára lényegesen több mint az egész „civil” szféra kerete). Az állandó könyvtárak száma (ezek a front ezredeinél, illetve a hátszágban működtek): 1919-ben 7500, 1920-ban 10 ezer, 1921-ben 2500, 1923-ban 1200, 1926-ban 1600 (1921-ben, miután véget ért a polgárháború, nagy leszerelés indult). Olvasói adatok: 1921–425, (193–235. hasáb), 1926–370 ezer. Minden évben a szépirodalom vezetett a kölcsönzött kötetek körében (egyes években 35–45% között), követte a társadalomtudomány (18–26%) (195. hasáb). Az 1920-as csúcsot az indokolja, hogy ekkor még dúlt a polgárháború (illetve a lengyelországi hadjárat).

A könyvtárosképzés keretében a külföldi fejlemények rövid bemutatását még rövidebb orosz helyzetkép követi. A századelő első próbálkozásai L. Havkina nevéhez fűződnek. A forradalom után a tanfolyami szintű képzést a PBL folytatta, a nemzeti könyvtár (PBL) keretében működő Könyvtártudományi Intézet (egyfajta „KMK”) bázisán. A lexikonírás idején e tanfolyamok

kétévesek, s kizárólag a tudományos könyvtári munkatársakat célozzák meg. 14 év alatt összesen háromezer hallgató végezte el e képzést. 1919 óta a leningrádi nyilvános könyvtár (a volt császári) szintén indít tanfolyamot, ugyancsak tudományos könyvtári alkalmazottak számára (később ezekből jönnek létre a könyvtáros főiskolák a két fővárosban). A közkönyvtári képzés nincs intézményesítve, különféle társadalmi-politikai képzést kínáló szervezetek keretében kerül sor alkalmanként ilyen képzésre. Ezen túl a könyvtári „egyesületek” (lényegében térségi könyvtárak együttműködő hálózatai) segítik tagjaik csoportos jellegű önképzését.

A könyvtári egyesületekről szólva a cikk a nyugati kezdeményezések körében kiemeli az ALA (az amerikai egyesület) közel fél évszázad alatt jelentősen megerősödött tevékenységét (9 ezer tag, mintegy 60 szakbizottság, saját kiadó, híradó és szakfolyóirat) és nemzetközi propagandáját az amerikai típusú közkönyvtár elterjesztése terén. A belföldi helyzet is viszszatekintéssel indul – ld. erről előző írásunkat e lap hasábjain* –, majd megállapítja, hogy a moszkvai egyesület „1921-ben felszámolta tevékenységét” („szamo likvigyirovalosz v 1921.” – hogyan és miért, kérdezhetnénk?), hogy azután 1926-ban a Központi Művelődésügyi Ház (Centralnij dom prosvescsenijja) bázisán létrejőjön a Szabad Könyvtáros-szervezet (Volnaja asszociacija bibliotyekarej), ám csak Moszkva városi és moszkvai kormányzósági területi hatáskörrel. Egyes nagyobb vidéki könyvtárak bázisán (Odessza, Irkutzk) öntevékeny csoportok, laza szerveződések jöttek létre 1921-től, főként a szakmai önképzés elősegítése végett (147–148. hasáb).

Végül a részfejezet szerzője, L. Havkina kitér az 1911-es és 1924-es könyvtári kongresszus kiemelkedő szerepére a szakmapolitika megalapozása és fejlesztése terén.

b) A „kis” szovjet enciklopédia (1929)

1929-től jelentek meg a *Kis szovjet enciklopédia* (*Malaja szovjetszkaja enciklopedyija*) kötetei¹⁰, érdemes ennek első kötetéből (1929) néhány adalékot átvenni. A „tömegolvasó” (masszovij csitatyel”) ellátása került 1917 után a könyvtári munka középpontjába, állapítja meg a névtelen szerző.

„A könyvtár a szocializmus építését segítő intézmény legyen” – közli ezután a lexikon a fő irányelvet. Továbbá „segitse a tömegek kulturális felemelkedését, harcoljon a lakosság termelési elmaradottságával, segítse elő a politikai műveletlenség felszámolását”. Evégett a „könyvtár keresse fel az olvasót, ne várjon annak látogatására, s adjon neki felvilágosítást, magyarázza el félreértéseit, legyen agitátor, propagandista”. A szöveg megállapítja, hogy a könyvtárak többsége a GPP szervezetéhez tartozik, s az olvasók felkészüléséhez igazodva három szintre tagolódnak:

- a kezdő, a „tömegolvasók” ellátását a városi letéti könyvtárak és a vidéki-falusi „klubkönyvtárak” (izba-csitalnya) végzik,
- a már valamelyes olvasói tapasztalattal rendelkező – főleg munkás és kézműves – olvasókat a második szint látja el, ahol már differenciáltabb állománykínálat jelenik meg (könyvtárak állandó állománnyal),
- a felső szint egyaránt szolgálja az igényes és a tömegolvasót, s e könyvtárak a járási, illetve megyei vagy kormányzósági hálózat szervező-ellátó központjai is egyben.

A GPP hálózatán kívül működnek továbbá a szakszervezeti, egészségügyi, mezőgazdasági, katonai vagy a pártintézmények könyvtárai. „Könyvtárat alapítani sem magánszemélyeknek, sem csoportjaiknak nem megengedett” („Otkrityije bibliotyecki csasztnim licam i kollektyvam ih nye razresajetszja” – állapítja meg a proletárdiktatúra nyers „demokrácia-felfogását” követő lexikonszöveg, melyről fel-

* SONNEVEND Péter: Megkésett felívelés. A cári Oroszország közkönyvtárügye és olvasáskultúrája = Könyvtári Figyelő, 2012. 2. sz. 311–335. p.

tételezhető, hogy egyrészt magán viseli a friss politikai fejlemények (1928 a sztálini „érett” diktatúra nyitó éve), másrészt Krupszkaja kezének nyomát. Ebből a lexikonszövegből az is következik, hogy a Narkomprosz alatt végrehajtandó – egyébként a Lenin aláírásával megerősített központi direktíva (1920. december) a „centralizációról” kivihetetlennek bizonyult.

1926 végén összesen (kis kerekítéssel) 14,6 ezer ún. állandó közkönyvtár működött, ezek közül négyezer városi terepen (a lexikon más helyeiről tudni, hogy ekkor a városok száma meghaladta a hétszázat, területi – megyei, járási stb. hatáskörrel – ennek fele rendelkezett, lakóik száma 8 millió), 9 ezer pedig falun tevékenykedett (adatok a szövegből, mely nem magyarázza, a hiányzó ezer könyvtár hol működik?). Az összegzett állomány 42 millió egység (2800 egység könyvtárként), beiratkozott olvasóik száma összesen 4 millió (átlag 270 olvasó egy könyvtárban). „Egy könyvtár átlag 6200 lakost lát el.” (Ebből mi már kiszámíthatjuk, hogy a lakosság 4,4%-a volt könyvtárhasználó.) Emellett még sok ezer letéti hely működött.

Az új, a 2007-es kiadású igényes könyvtári lexikon (Bibliotecsnaja enciklopedyija) a könyvtári statisztika címszó alatt megadja 1927-re a közkönyvtárak (obszcsedosztupnije bibliotyecki) számát és összesített állományát: ezek szerint 26,5 ezer könyvtár 69,2 milliós állománnyal rendelkezett. A tömör szöveg nem ad magyarázatot, vajon a szakszervezeti és a hadseregben működő közismereti könyvtárakat is beleszámolták-e, mert különben nem nöhetett volna egy év alatt a könyvtárak száma 14,6 ezerről 26,5 ezerre, az összesített állomány 42-ről 69 millióra. Egyébként ugyanezen új lexikonnak a szakszervezeti könyvtárakkal foglalkozó cikke 1927-re vonatkozóan (kerekítve) 8400 könyvtárat és 18,7 milliós állományt említ, vagyis feltételezésünket látszik megerősíteni. A következő korszak történetéhez tartozik, itt csak érintjük, hogy ezután a szakszervezeti könyvtárak növekedése – az erőltetett iparosítás politikájához közvetlenül kapcsolódva – még nagyobb lendületet vesz: később ez csapódik le nálunk is abban a tünet-

ben, hogy az ötvenes évek közepén messze több szakszervezeti könyvtár volt (működött?), mint tanácsi kezelésű.

c) A szibériai lexikon (1929)

A szibériai könyvtárakról ad igen beható képet egy szintén korabeli lexikon¹¹. 1914-ben olyan fontos nyugat-szibériai kormányzóságokban, mint a tomszki vagy tobolszki, viszonylag szép számban működtek népkönyvtárak. A tomszkiban 250 könyvtár 104 ezer kötetel rendelkezett (átlag egyre 415 kötet jutott), ezeket 38 ezer alkalommal látogatták olvasóik. A tobolszki kormányzóság hasonló adatai: 172 könyvtár – 110 ezer állomány (átlag 622 kötet) – 15 ezer látogatás. E könyvtárak működtetését számos helyen a tehetősök támogatása tette lehetővé. Állományukban a szépirodalom dominált (60% vagy efölötti részarány).

A forradalom után – pontosabban a polgárháborús zűrzavart követően – 1920-ban láttak hozzá a könyvtárügy újraélesztéséhez. Közben magán- és közösségi könyvtárak sokasága szünt meg, a menthető állományokból „archív” gyűjteményeket hoztak létre (magyarán: nem hozzáférhető „zárt” állományokat, mert tartalmuk nemkívánatosnak minősült): az ilyen „archív” állomány Tobolszkban 150 ezer, Tomszkban 72 ezer kötetet számlált.

A NEP-korszak visszavetette az első év sokban ígéretes, ám zavaros lendületét, csökkent a közkönyvtárak (ezen belül a falusi könyvtárak) száma: 1921: 1143 (ebből falusi 887), 1922: 730 (falusi: 548), 1923: 579 (falusi: 432), 1925: 403 (falusi: 211). Következésképp a városokban működő könyvtárak szerény mértékben csökkentek (256-ról 192-re), a falusiaknak viszont csak negyede maradt meg. 1926-ban már a stabilizáció jelei mutatkoznak: ekkor a könyvtárak száma egy friss felmérés szerint újra 800, igaz, ebből 600 „klubkönyvtár”, közel 110 a szakszervezeti, s mindössze hat a gyerekkönyvtár. Minden megyében és járásban megszervezik a letéti állományt (viszonyításul: egy városi könyvtár állománya átlagosan 24 ezer, míg külön letéti anyaga

4500 kötetet tartalmazott). A falusi könyvtárak fejlesztését és használatát a hatalmas távolságok erősen befolyásolják: a falusi lakosság közel fele lakik 10 km-él nagyobb távolságra a legközelebbi könyvtártól, s további 16%-a 5–10 km-en belül (vagyis egyharmad él viszonylag közel, 5 km távolságon belül a könyvtártól). 1927-ben egy lakosra 3,6 könyvtári könyv jutott (ezen belül a falusiak körében egy könyv 10,9 lakosra).

A tudományos könyvtárak (tomszki, irkutszki egyetem stb.) valamivel jobb helyzetben voltak, bár itt is számos komoly gond tapasztalható: alacsony az állományfejlesztés kerete (az irkutszki esetében a friss gyarapodás négyötöde érkezett be kötelespéldányként), további fékező tényező a szerény létszám (100–200 ezres állomány, 80–150 férőhelyes olvasóterem, évi 100 ezer látogató és mindehhez 10–15 fős személyzet).

Összességében megállapítható, hogy a pártállam ideig-óráig elviselte a magánkezdeményezést a gazdasági élet helyrebillentése érdekében, de a „kulturális fronton” – a kulturális forradalom végett – lényegében fenntartotta monopóliumát. Ez egyértelműen jellemző a kultúra-terjesztő intézményekre, míg a könyvkiadás- és -terjesztés terén inkább hegemóniáról beszélhetünk e korszakban.

Jellemző a megközelítésre a kor első szakfolyóiratának (Krasznyj bibliotekar, 1923–1941) első évfolyamában (1923. 2–3. sz.) megjelent cikk címe: „A NEP veszélyessége és a könyvtári munka”. A felütés Zinovjev-idézet: „*A Kasszandrák azt jósolják, hogy a kereskedelem [fortélyainak] elsajátítása során a kommunisták leszoknak kommunista mivoltukról* (razucsatszja büty kommunyisztami)” (3. p.). És a szerző – az ismert könyvtáros, A. Pokrovskij – már magától folytatja: „*A kommunista számára a könyvtár feladata: a kommunista felvilágosítás és kommunista nevelés.*” (9. p.) A kulturális front – úgy tűnik – a húszas évek közepétől mindinkább kész volt a (közélgő) érett sztálinizmus képviselőjére (nem beszélve annak alacsony nyelvi szintjéről).

Tisztogatás a szovjet könyvtárakban (1918–1928)

A BSZE jelentős lexikoncikke néhány tekintetben nem nyújt fogódzót. Nem beszél az 1917 utáni könyvtári államosításról (egyben mérhetetlen könyvpusztításról) és a tárgyalt évtizedben szinte folyamatos állománytisztogatásról. 1923–1928 között még nyilvánosan tárgyalták a kérdést, például a Krasznyj bibliotekar című új szaklapban is, csak 1929-től lesz a téma „tük”-ösítve, vagyis titkosítva. Ma már alapos feldolgozások segítenek abban, hogy valamelyes képet alkossunk ennek menetéről és méreteiről¹².

A bolsevik hatalomátvétel után a vezetésben éles viták zajlottak a sajtószabadság kérdéséről, s mint szinte mindig, Lenin álláspontja kerekedett felül: szerinte szó sem lehet az ellenforradalom fegyveres arzenáljának „eszmei” kiegészítéséről. A nagypolitika szintjén ezt a vonalat folytatták tíz- és százvezrek szavazati jogának megvonásával és számos más kirekesztő intézkedéssel. Ezzel vitatkozott R. Luxemburg 1918-ban írott, az orosz forradalommal foglalkozó művében, amelyből egyik mottónkat választottuk.

A téma mai fő orosz kutatója, M. N. Glazkov könyvének előszavában megállapítja, hogy amikor a Glavlit keretében a titkosrendőrség 1937–1938-ban tömeges letartóztatásokat hajtott végre, akkor a szervezet irattára is lényegében a tisztogatás áldozatául esett. Ezzel együtt szerinte a bolsevik könyvtári cenzúra folyamata jól rekonstruálható. Egészen 1928-ig a „munka” nyilvánosan követhető is, hisz a szaksajtó és a szak-, illetve politikai fórumok is gyakran tárgyalnak idevágó kérdéseket. 1928-tól már csak belső („szigorúan titkos”) utasítások érik el a közvetlen felelősöket, a „külvilág” számára a téma tabuvá vált.

Krupszkaja említi egyik írásában, hogy 1918 folyamán sok területi hatáskörű közkönyvtár állománya jelentősen csökkent a „szükségessé vált tisztogatás” következtében. Amikor a főhatóság iránymutatására 1920-ban könyvtári tanácsokat szerveznek az intézmények munkájának fel-

ügyeletére és ellenőrzésére (tagjaik közé párt-, állami, sőt politikai rendőrségi munkatársak kerülnek), ezek is megkapják azt a feladatot, hogy a könyvjegyzékeket, katalógusokat alaposan vizsgálják át. Az 1921. január 25-én kibocsátott, a centralizált hálózatok létrejöttét célzó irányelv napvilágot lát, ez a központi szerepkörű könyvtárak feladatává teszi a hozzájuk csatolt könyvtárak átvizsgálását, a „nem profilba illő” dokumentumok kivonását.

Közben a magánszemélyek ingatlanjait és ingóságait, köztük könyvtárait érintő korlátozásokat hoz a kormányzat. Első körben 3 ezer kötetben kívánták limitálni a magánszemélynél megtartható könyveket. A Narkomprosz adhatott felmentést, ha igazoltan alkotó tudós vagy művész magánkönyvtáráról volt szó. Korabeli keserű anekdota, hogy Pavlov kutyái számára is kapott külön élelmiszerutalványt, ezért éhező fizikusok szerettek volna „kutya”-ellátást kapni Pavlovnál...¹³

Tartalmilag a közkönyvtárak állományának megtisztítása a cári rendszert dicsőítő, a vallásos, a retrográd világnézetet hirdető könyvekre vonatkozott, de hamarosan e kategóriákat bővítették a selejtes, bestseller vagy giccses témájú könyvekkel, hogy azután számos igyekvő csinovnyik – „biztos–ami–biztos” alapon – lényegében minden korábbi kiadású, akár az *oroszklasszikusok* tollából megjelent könyvre is anatómát mondjon. Így a helyzet logikája és az időnként kipattanó botrányok arra ösztönözték a központot, hogy ajánló, majd később tételes kötelező listákat szerkesszen. A „liberálisabb” művelődéspolitikusok próbáltak azzal érvelni, hogy nincs „rossz könyv”, vagyis ami esetleg egyik helyen rossz, még lehet másutt akár hasznos is, még a selejtes tartalom is kínálhat tanulságokat, ám ezeket a hangokat hamar és elég durván leszerelték.

1922–1923-ban a költségvetési restrikciónak miatt a művelődési intézmények egyre lehetetlenebb helyzetbe kerültek. A központi ellátás mind szűkebb körre korlátozódott, alig terjedt túl a kormányzósági könyvtárakon. A falu csaknem könyv nélkül maradt, lásd az *Andrej Platonov*

regényéből választott mottónkat.

A közkönyvtárakat elhagyták a legjobb szakemberek, a bevezetett térítések visszavetették a használatot, ám az ideológiai irányítás építhet az új, fiatal, „öntudatos” (értsd: szakmailag kevésbé felkészült, viszont annál engedelmesebb) káderekre, akik energikusan hajtják végre az 1923-ban a GPP és a Glavlit által kiadott újabb irányelvet (címe: A könyvtárak állományának felülvizsgálata az ellenforradalmi és nem-művészi művek kivonása végett). Ez már *kötelező* végrehajtást írt elő, méghozzá nevek, művek, egész tematikus csoportok megnevezésével (Platótól Schopenhauerig, E. T. A. Hoffmantól Maeterlinckig, álmoskönyvektől kalandregényekig). Eközben személy szerint Krupszkaja ahol lehetett, üldözte a meséket, mert azok szerinte elvonják a gyermekeket a reális élettől: egy mese állathóse ne segítse az erdőben eltévedt gyereket, mert ez káros „miszticizmushoz” vezet.

Olvasók, olvasásvizsgálatok

A korszak szovjet tendenciáinak bármilyen vázlatos áttekintése nem kerülheti meg, milyen érdekes és színes képet szereztek az olvasói érdeklődésről a húszas években a nagy kedvvel művelt megfigyelések, felmérések, vizsgálatok. A húszas évek közepétől már élénk elvi-módszertan vita is zajlik. Az egész mögött ismét a fő társadalmi cél: az eddig nagyobbrészt műveletlen (írástudatlan) lakosságot a kulturális forradalom révén buzdítani a társadalmi forradalom megvalósítására, biztatni a felemelkedésre, a közös célokért vállalt áldozatvállalásra. E téma is megérdemelne külön elemzést, mindenesetre úgy tűnik, hogy a németek (W. Hofmann és társai) és az amerikaiak (D. Waples és mások) mellett a szovjet olvasáskutatás bizonyosan vezető pozícióra tett szert a húszas években.

Dobrenko kitűnő könyve¹⁴ – több tucat felmérés érdemi ismertetése – nyomán megállapítható, hogy a vizsgálódások a marxista társadalomelmélet osztálykategóriáit különös figyelemre méltatták. A legfőbb kérdés talán az volt, mit

olvasnak a munkások? De helyet kaptak olyan rétegek olvasáskultúrájának kérdései is, mint a nők, a városi lakosság, a tisztviselők. (Emlékeztünk arra, hogy a hatvanas-hetvenes években az OSZK KMK ilyen irányú tevékenysége is a főbb osztályok és rétegek – falusiak, munkások, pedagógusok stb. – olvasásvizsgálatát célozta.) 1926-ban egy odesszai hivatal, mely a munkások politikai nevelését irányította, megrendelte a munkások könyvtári olvasmányainak elemzését: tucatnyi könyvtárból közel fél év összes kölcsönzését górcső alá vették. A kerekítve húszezer kölcsönzésen belül azokat az írókat emelték ki, akiktől legalább 100 kölcsönzés valósult meg. Az első megállapítás: a külföldi írók iránti érdeklődés erősebb, mint a hazaiak vonzereje (58–42%). A nyugati írók közül a vitathatatlan kedvenc – egyébként számos más felmérés ugyanezt támasztja alá – Jack London (főként a Martin Eden), utána Upton Sinclair és H. G. Wells, majd Victor Hugo és Heinrich Mann könyvei következnek (Dobrenko, 47. p., – a további ismertetésnél csak az oldalszámot adjuk meg zárójelben). A hazaiak közül a kortársak háromnegyed arányt képviselnek: vezetnek Gorkij, Ehrenburg, Alekszej Tolsztoj és Babel (mind „útitárs” író, eredeti kifejezéssel: „poputcsik”), illetve Gladkov, Szerafimovics (ők a „proletárírók”) kaptak erős támogatást. A klasszikusok (Turgenyev, Tolsztoj, Korolenko, Csehov, Dosztojevszkij) e kategória kölcsönzéseinek negyedét könyvelték el. Egy következő évi leningrádi munkásolvasási elemzés is a kortárs irodalom iránti még erősebb érdeklődést mutatta ki (49).

Különösen érdekes volt a kor kulturális politikusai számára a *fiatal munkásolvasó* profilja. 1927-ben a GPP megrendelésére 23 orosz városban végzett felmérés a szépirodalom 70–80%-os dominanciáját mutatta ki (51. p.). A társadalomtudományok követték 30%-kal, amit az értékelés igen alacsonynak minősített. Itt kiderült, hogy a nemek olvasmányi preferenciái szignifikánsan különböznek: míg a fiatal férfiak körében valóban a kortárs irodalom hegemoniája érzékelhető, a nők inkább nyúltak „régii” olvasmányok-

hoz (ezek nem okvetlenül klasszikusok tollából íródtak, vagyis a bestseller írók is helyet kaptak). Egy moszkvai felmérés is jelezte a fiatalok körében erősödő szórakoztatási igényt (52. p.).

A *városi lakosság* iránti érdeklődés szintén számos felmérés témáját adta. Egy jelentős moszkvai használatelemzés (38 könyvtár, 60 ezer olvasói kölcsönző kártya) szerint a 16–19 éves fiatalok aktivitása mindenki másét megelőzte: közülük került ki az összes olvasó 38%-a, míg a 20–25 évesek aránya 30, a 26–38 éveseké 24, az ennél idősebbek csak 8%-kal részesedtek (egyszerűbben szólva 25 éves vagy fiatalabb: kétharmad feletti arány). A 25 év felettiak háromnegyede férfi, a nők ezek szerint felnőtt korban alig jutottak olvasáshoz (láttuk, sokuknál az elemi készség is hiányzott). Sokban különbözött az olvasói jelenlét a könyvtári szolgáltatás típusa vagy helye szerint: a munkásolvasók a könynyebben elérhető letéti könyvtárakat preferálták, míg a „fehérgallérosok” körében tekintélyes az olvasótermi használat. A legnagyobb arányt a diákság képviselte az összes olvasók 42%-val. Az írók közül itt is Jack London, Gorkij, Lev Tolsztoj, Upton Sinclair vezetnek. A férfiaknál a szépirodalmi olvasmányok aránya 75%, a nőknél még magasabb, eléri a 90%-ot (55. p.).

A jóval tradicionálisabb falusi lakosság egyértelműen a hazai írókat preferálta: körükben kilencztedes fölényt értek el, a külföldi szerzőket csak 11% olvassa (58. p.). A falusi olvasó gyakrabban fordul a könyvtárhoz olvasmányai megválasztásakor (30% említette a könyvtáros segítségét). Általánosságban a falusiak, ha egyáltalán olvastak, jobban keresték a hétköznapi élethez szükséges, vagyis praktikus tartalmú könyveket (60. p.).

A Vörös Hadsereg – mint láttuk – elég nagy szerepet játszott az olvasói szocializációban. Az itteni környezetben (ne feledjük, a vörös katonák legalább kétharmada paraszti környezetből érkezett) készült felmérések szerint a szépirodalom vezető szerepe nem volt kétséges, ám ezen túl elég jelentékeny érdeklődés tapasztalható a hazai és külföldi forradalom, általában a jelenkor eseményei iránt is (62. p.).

A női olvasó fokozódó szerepe a kor új tünete. A

sokéves háborúskodás a nők szerepét általában is felértékelte. A falusi nők különösen szívesen nyúlnak olyan könyvekhez, amelyek az „új” nőről szólnak (ilyen pl. Gladkov Cementjében Dása alakja). (64. p.) A városi nőolvasó színe-sebb képet mutat. Elég világosan különböznek a munkásnők és a háztartásbeliek olvasmányai. Utóbbiak olvasnak legtöbbit (egy adat szerint fél év alatt 19 könyvet). Az általános jelenség, hogy a szépirodalom vezet (munkásnőknél 86, háztartásbelieknél 96%). Utóbbiak körében életkori elválasztó vonalak: legtöbbit a 40–50 évesek olvasnak, míg a 18–20 évesek szinte semmit (65. p.). A szépirodalmi szerzők köréből a külföldiek népszerűbbek (munkásnőknél 51, háztartásbelieknél 78%). A dolgozó nők körében a legnépszerűbbek: munkásnőknél Gorkij, alkalmazottaknál Ehrenburg és A. Tolsztoj (66. p.).

A gyermekolvasó az egyik legdifferenciáltabb fogalom. Életkorilag szignifikáns eltéréseket regisztrált egy alapos – moszkvai gyermekkönyvtári körben készült – felmérés 1927-ben. A 10 évesek körében a mesék dominálnak (51%), de még a 13–14 éveseknél is 8% szívesen olvas mesét. Nem meglepő, hogy az összes gyermekolvasó körében a lányoknál vezet a mese 30%-kal, míg a fiúknál ennek aránya a kérések 18%-a. És fordítva a kalandos történetek és útleírások a fiúknál 30%, lányoknál 18%. A mindennapi életről szóló könyvek a lányoknál 27, a fiúknál csak 13%-ot vonzanak (72. p.).

Ízelítőül röviden fussuk át *N. Fridjeva* írását 1924-ből¹⁵, egy nagyvárosi (Kijev) kerületi könyvtárban szerzett idevágó megfigyeléseiről. A legnagyobb olvasói csoport (60%-os részaránnyal) a diákság, középfokú szakképzést nyújtó, illetve felsőfokú tanintézetek hallgatói köréből. Ők szinte kizárólag a vizsgákra, felmérésekre készülnek (azért itt is van két alcsoport: az első kizárólag az aktuális vizsgára készül és minél rövidebb-tömörebb kifejtést keres adott témához; a másíknál is fontos a vizsgára készülés, de egyben valamivel mélyebben érdeklődik, mondhatni, életszemléletet is szeretne elsajátítani). A következő olvasói csoport (15% körüli részaránnyal) a 15–20 év közötti mun-

kásfiatalok. Ők szívesen olvassák Gorkij, H. G. Wells, Zola, Hugo könyveit, de szakirodalmat is „vállalnak” politikai témáktól biológiáig. Sok az olyan (esetleg hajdani) értelmiségi olvasó, akit elgyötört az élet (forradalom, éhezés stb.), ők olvasmányaiktól egyértelműen kikapcsolódást várnak. Az aktív „szovjet” értelmiség ritkán fordul elő egy kerületi könyvtárban, ők általában más forrásból elégitik ki olvasmányigényeiket. Végül sokan képviselik a kispolgárságot, félig-értelmiségi rétegeket: ők egyértelműen a régi jó bestsellereket keresik, hallani sem akarnak a máról, s ha a könyvtár már tisztogatta állományát, zúgolódnak, miért és hová tűntek el a megszokott „jó könyvek”. Az 1923-ban végrehajtott állománytisztítás után esély mutatkozott az olvasói összetétel megváltoztatására. A szerző szerint 1904 óta a munkásolvasók egyre fogytak (53-ról 25%-ra), s egyik kerületi könyvtárban most olyan friss társadalomtudományi anyagot tudnak kínálni, amely láthatólag visszahozza a munkásolvasót.

Végül egy sajátos „szabadpolcos” megoldás hatásáról. Egyik könyvtárban a vallásellenes kampány idején a könyvtáros kitette egy asztalra az összes idevágó anyagot (szépirodalom, politikai brosúra), s lám, még azok is vittek belőle, akik egyébként nem támogatták ezt a kampányt: csupán azért vittek, mert ezúttal ők dönthettek olvasmányukról. Azért is érdekes ez a korabeli beszámoló, mert természetessége sokat érzékeltet a tényleges valóságból is, az olvasók manipulálhatóságából is.

Összegzés

Az első szovjet évtized könyvtára igen hamar a proletárdiktatúra szolgálatába lett állítva: a kultúraterjesztés monopóliuma jegyében Leninék semmilyen más (önálló) intézményt nem engedtek létezni. A lényeg kezdettől: a „könyvtár a szocializmus építését segíti”. A tíz év ugyanakkor számos markáns változást hozott:

– a hadikommunizmus utópikus szakasza (1918–1920), a világforradalom és világmegváltás re-

- ménye a könyvtárak átfogó állami támogatását hozta (központosított hálózatok, letéti rendszer stb.), miközben a korábbi köz- és magánkönyvtárak ezrei váltak gazdátlanná (jobb esetben nagy tudományos gyűjtemények gazdagodásának forrásává, rosszabb esetben egyszerűen tüzelőanyagként vesztek el),
- a NEP-korszak, amely az állami szerepvállalás radikális visszaszorulása jegyében „elengedte” a kultúra kezét, jó esetben a helyi erők (kormányzóság, város) gondoskodtak főbb intézményeikről, viszont a falusi lakosság kihullott a rendszerből, viszont erősödnek a munkás-, vagyis szakszervezeti könyvtárak (szétszakítva az egységesnek titulált hálózatot),
 - a húszas évek közepétől, a gazdasági rekonstrukció előrehaladásával, másrészt az ideológiai távlatok újrafogalmazásával (szocializmus felépítése egy országban), újra megnőtt a könyvtár agitációs és propaganda szerepe, s ezzel együtt az állami támogatás is erősödött, egyre jobban előkészítve a sztálini forradalmat, a „nagy áttörést” (velikij perelom, 1928–1929), azaz a társadalom végleges sztálini gleichschaltolását.

Beérkezett: 2012. július 10.

Jegyzetek

1. Ahmatova, A.: Petrográd, 1919. Ford. Lator László. In: Anna Ahmatova versei. Vál. M. Nagy Miklós. Bp.: Európa, 1999. 57. p. – Luxemburg, R.: Zur russischen Revolution. In: Politische Schriften, Band 3. Frankfurt a. Main: Europäische Verlagsanstalt, 1968, 106–141. S. <http://www.glasnost.de/klassiker/luxem3.html> A szöveg magyarul: *A csak a kormányzat követőinek vagy a párt – akármilyen számos – tag-ságának biztosított szabadság nem minősül szabadságnak. A szabadság mindig a másként gondolkodók szabadságát jelenti.* – Platonov, A.: Csevangur. Ford. Szabó Mária. Bp.: Magvető; Uzgorod: Kárpáti k., 1989. 62–63. p.
2. A hazai politikai tendenciáktól nem függetlenül két irány érzékelhető könyvkiadásunkban: az amerikai és nyugat-európai markánsan jobboldali történészek művei dominálnak a témában, s jelen van változatlanul a szovjet diktatúra szerez-csenmosdatási igyekezete is. Ugyanakkor például az angol Robert Service kiemelkedően fontos életművéből magyarul eddig csak a Lenin-monográfia látott napvilágot, a 2009-es Trockij-monográfia angol kiadásából egyetlen hazai nyilvános könyvtári példányunk van a MOKKA-adatbázis szerint, a 2005-ös Sztálinéból egy sem. – Az arra illetékes országos szakkönyvtár gyűjteménye két mai – a kilencvenes évek végén indult – orosz általános (30–60 kötetes) nagylexikkal „rendelkezik”: ám az egyik a **G**, a másik a **K** betűnél megszakadt 2008-ban. Az orosz kiadás teljes, az egyetlen (!) hazai példány töredékes. Mintha Oroszország ismeretének fontossága kérdéses lehetne.
3. 1913-ban Lenin pergőtűzet zúdítt több írásában is a cári rezsimre, mert „népkönyvtárban” gondolkodik: „Lesz ott olcsó, ingyenes brosúra, amelyet [...] a nacionalisták összoroszországi klubja adott ki a szellemi cenzúra orvosi felügyelete alatt” (Olcsó húst a „népnek”. 1913. június). Nyolc év múlva pont ezt csinálja, csak ellenkező tartalmi előjellel, nagyságrenddel szigorúbb cenzúra érvényesítése mellett. Szintén 1913-ban még nagyobb elánal dicséri a New York Public Libraryt, mert ott olyan szolgáltatás működik, amely azzal kíván dicsőséget szerezni, hogy „milyen széles körben forognak a könyvek a nép között”. A 3 milliós nagyvárosban közel 8 millió kötetet kölcsönöztek, egy lakosra számítva évi 2,67 kötetet (Mit tehetünk a népművelésért. 1913. július). 1917 után jól működő könyvtárak százait lehetetlenítette el az új rendszer, nehogy nem kívánatos ideológiát terjesszen. Ld. Lenin könyvekről, könyvtárakról. Bp.: Kossuth, 1971. 22. és 24. p.
4. Az amerikai segélyprogramról, élén H. Hooverral, a későbbi elnökkel, ld. Ūrij Zel'dič: Gerbert Guver – velikij gumanist i individualist. = Zvezda, 2012. 3. <http://magazines.russ.ru/zvezda/2012/3/z12-pr.html> (2012. 07. 26.)
5. A korról a legtöbbet az alábbi művekből merítettem: Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: Orosz történelem. 2 k. Heller, M.: A Szovjetunió története. Ford. Páll Erna. Bp.: Osiris, 2003. – 677 p. – Font Márta – Krausz Tamás - Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Bp.: Pannonica K., 2001. – 689 p.; Kenéz Péter: A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig. Ford. Sisák Gábor. Bp.: Akkord K., 2008. – 464 p. – Rauch, Georg von: Geschichte des bolschewistischen Russland. Wiesbaden: Rheinische Verlags-Anstalt, 1965. – 644 S. – Pipes, Richard: Az orosz forradalom története. Ford. Szappanos Balázs. Bp.: Európa, 1997. – 599 p. – Kovács Imre: Szovjet-Oroszország agrárpolitikája. Bp.: Cserépfalvi K., 1941. – 118 p. (Kék könyvek; 7). - Orosz forradalom – szovjet történelem. A Magyar Ruszisztikai Intézet és a Politikatörténeti Intézet 1992. nov. 20-i konferenciájának anyaga. Szerk. Krausz Tamás, Varga Lajos. Bp.: Magyar Ruszisztikai Intézet, 1993. – 95 p. – Gentile, E.: The sacralisation of politics: definition,

- interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism. Transl. by R. Mallett. = *Totalitarian Movement and Political Religion*, 2000. 1. no. 18–55. p. – Szaharov, Andrej: Az orosz történelem új terminológiája. Bev. Szvák Gyula. Bp.: Magyar Ruszisztikai Intézet, 2000. – 202 p. – Konok Péter idézi („... a kommunizmus gyermek-betegsége”? Baloldali radikalizmusok a 20. században. Bp.: Napvilág K., 2006. 145. p.) Lenin sokat eláruló támadását a kronstadti matrózok ellen: „A kereskedelem szabadsága, még ha kezdetben nem is fűződik úgy össze a fehérgárdistákkal, ahogy Kronstadtban összefűződött, mégis óhatatlanul ehhez a fehérgárdista rezsimhez, a tőke győzelméhez, ennek teljes restaurálásához vezet.” Konok joggal emleget „skizofrén felhangot”, hisz Lenin épp ekkor, a párt X. kongresszusán erőlteti ki a NEP meghirdetését (uo.). Népszerűségi adatokra ld. Koerker, Diane: *Urbanization and deurbanization in the Russian revolution and civil war*. = *Journal of Modern History*, vol. 57. 1985. no. 3. 424–450. p. – Stolee, Margaret K.: *Homeless children in the USSR, 1917–1957*. = *Soviet Studies*, vol. 40. no. 1. 1988. 64–83. p.
6. Brooks, Jeffrey: *When Russia learned to read. Literacy and popular culture 1861–1917*. Evanston (Ill.): Northwestern Univ. Press, 2003. p. 38., 44. – Mironov, B. N.: *The development of literacy in Russia and the USSR from the tenth to the twentieth centuries*. = *History of the Education Quarterly*, vol. 31. 1991. no. 2. 229–252. p. – Az analfabetizmus arányáról: Antipowa, Lilia: *Geschichte der literarischen Kommunikation in Russland im 19. und 20. Jahrhundert*. S. 20. A dolgozat kiváló szakbibliográfiát ad. <http://www.epub.uni-muenchen.de/575/1/antipow-literatur.pdf> (2012.05.26). – Krupská, N. K.: *Naši zadači*. In: *Pedagogičeskie sočineniâ v desâti tomah*. Pod. red. H. K. Gončarova et al. t. 8. *Bibliotечноe delo*. Moskva, 1960. 68–70. s. – *Narodnoe obrazovanie, nauka i kul'tura v SSSR. Statističeskij sbornik*. Moskva: Statistika, 1977. 9–10. s. – *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. (I. Bunyin, M. Gorkij, V. Rozanov) Ford. Rajka Ágnes, Vári Erzsébet, Zappe László. Bp.: Európa, 1997. – 441 p. Gorkij, M.: *Időszerűtlen gondolatok című cikksorozatából, mely e kötetben jelent meg először magyarul (eredetileg: Novaja szsziñ', 1918.) néhány idézet*:
- „Már közel két hete minden éjjel a tömeg a borospincéket fosztogatja. [...] Ha ezt a becses árut Svédországnak adtuk volna el, aranyat vagy az országnak fontos termékeket: textíliát, orvosságot, gépeket kaptunk volna érte. [...] A borpogromok idején úgy lövik halomra az embereket, mint a veszett farkasokat...”
- Moszkvában letartóztatták I. D. Szityint, aki nemrégiben ünnepelte kiadói tevékenységének ötvenedik évfordulóját. [...] Az autodidakta Ivan Szityin ötven év alatt vitathatatlanul hatalmas jelentőségű munkát végzett. Franciaországban, Angliában, a 'burzsoá' államokban [...] Szityint zseniális embernek tartanak [...] A 'szocialista' Oroszországban, a 'világ legszabadabb országában' Szityint börtönbe zárták, de előbb szétverték hatalmas arányú és technikailag tökéletesen megszervezett tevékenységét, s ezzel tönkretették az idős embert.
- A szovjethatalom ismét elhallgattatott néhány 'ellenséges' újságot. [...] A népbiztos urak vaktában ütnek, nem mérlegelik, ki az, aki csupán az ő esztelenségüket támadja, és ki a forradalom igazi ellensége. [...] A szólásszabadság megsemmisítésével a népbiztos urak [...] a forradalom ügyének [...] súlyos kárt okoznak.” (184, 264–266. p.)
7. Stelmakh, Valeria D.: *Reading in the context of censorship in the Soviet Union*. = *Libraries & Culture*, 2001. 1. 144–151. p. Az idézett értékelés a 144. oldalon.
8. Brooks, Jeffrey: *The breakdown in production and distribution of printed materials 1917–1927*. In: *Bolshevik culture*. A. Gleason, P. Kenez, R. Stites (Eds.). Bloomington: Indiana University Press, 1985. p. 151–174. (táblázatok: 166–171. p.) – Dobrenko, E.: *The making of the state reader. Social and aesthetic contexts of the reception of Soviet literature*. Transl. by J. M. Savage. Stanford: Stanford U. P., 1997. – főként a 2–3. fejezetek. (2. *Grains of humanity: the reader of the revolutionary era*, illetve 3. *The disaster of the mediocre taste; or, who 'thought up' socialist realism? The reader as critic*) 42–145. p. Dobrenko könyvének eredeti orosz kiadása: Dobrenko, E.: *Formovka sovetskogo čitatela: Social'nye i estetičeskie predposylki recepcii sovetskoj literatury*. St. Peterburg, 1997.) – Taylor, Richard: *A medium for the masses: agitation in the Soviet civil war*. = *Soviet Studies*, vol. 22. no. 4. 1971. 562–574. p. – Rogers, R.: *Censorship and libraries in the Soviet Union*. = *Journal of Library History, Philosophy, and Comparative Librarianship*, 1973. 1. 22–29. p. – Lovell, Stephen: *The Russian reading revolution. Print culture in the Soviet and Post-Soviet eras*. London: University of London, 2000. (2. fejezet: *The creation of the Soviet reader*. 25–4. p.) – Bljum, Arlen V.: *Censorship of public reading in Russia, 1870–1950*. = *Libraries & Culture*, 1998. 1. 17–25. p. – Bljum, A. V.: *Pedagogičeskaâ cenzura*. = *Otkrytyj Tekst, Elektronnoe Periodičeskoe Izdanie*, www.opentextnn.ru/censorship/ (2012.06.04.) – *Literaturnaa enciklopediâ, 1929–1939*. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclp/> (2012. 06. 04.) — Bljum, A. V.: *Za kulisami „Ministerstva pravdy”: tajnaâ istoriâ sovetskoj cenzury 1917–1939*. Sankt-Peterburg, Akademičeskij proekt, 1994. – 320 s. – Goraeva, T. M.: *Istoria sovetskoj političeskoj cenzury*. Moskva, Rosspen, 1997. – 672 s. – Ona že: *Zakat Glavlita: kak razrušalas' sistema sovetskoj cenzury*. = *Kniga. Sbornik 71*. Moskva: Kniznaâ Palata, 1995. – Bljum *Za kulisami...* című könyvének egy fejezete angolul: Bljum, Arlen V. – Farina, Donna

M. : Forbidden topics: early Soviet censorship directives. = In: Book History, vol. 1. 1998. 268–282. p. - A Politproszvet M. Prisin író fülének az "átvilágítás" (proszvetyity) juttatja eszébe, s ilyeneket jegyez 1930-ban naplójába: „A szocializmus messze lehagyta a rabszolgaság sötét idejét és most természetfeletti képességgel tudja rabszolgáit átvilágítani.” Idézi Blum, Arlen V.: Censorship of public reading in Russia, 1870–1950. In: Libraries & Culture, 1998. no. 1. p. 22.. – Az agitprop-gépezetről Brovkin, Vladimir: Russia after Lenin: politics, culture and society, 1921–1929. London – New York: Routledge, 1998. – 284 p. http://www.revalvaatio.org/wp/wp-content/uploads/brovkin-russia_after_lenin_politics_culture_society_1921–1929.pdf (2012. 06. 05.) Karetzky, S.: Not seeing red. American librarianship and the Soviet Union, 1917–1960. Lanham (MD) – New York – Oxford, University Press of America, 2002., különösen 1. The coming of Communist librarianship, 13–42. p.

A bolsevik tájékoztatáspolitikát működését röviden összegzi Lázár Guy: A szocialista nyilvánosság történetének alapvonalai. = Médiakutató, 2006. tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/02_szocialista_nyilvanosság/01.html (2012. 06. 5.). Ennek fő jellemzője, hogy „a propaganda abszolút elsőbbségre tett szert a tájékoztatással szemben” (kiemelés az eredetiben). – Service, R.: The Soviet Union, 1917–1989. In: Censorship: a world encyclopedia. Ed. by D. Jones. vol. 3. London – Chicago: Fitzroy Dearborn Publ. 2009. 2082–2083. p. – Krupskaja. N. K.: O detskoj biblioteke i detskoj knige. Doklad i zaključitel'noe slovo na konferencii rabotnikov detskih bibliotek. In: Pedagogičeskie sočineniâ v desâti tomah. t. 8. Moskva, 1960. 171–180. s. (a pártközpont sajtóosztályának hatalmáról: 178. p.) -

9. Bol'szaja sovszkaâ enciklopediâ (BSZE). A szerkesztőbizottság neves tagjai közül említünk még politikusokat és tudósokat: V. Kujbisev, M. Pokrovskij, G. Krzsizsanovszkij, J. Pjatakov, V. Miljutin. A sztálini sorozat esetében csak a felelős szerkesztő O. Smidt neve marad meg. Smidt (1891–1956) természettudós, az Állami Kiadó vezetője 1921–1924 között, 1925-től 1949-ig a BSZE felelős szerkesztője. <http://web.archive.org/web/20060918044350/http://www.ifz.ru/schmidt.html> (2012. 06. 11.)

A polgárháború éveinek katonai könyvtáiról alapos elemzést ad Main, S. J.: The creation and development of the library system in the Red Army during the Russian civil war (1918–1920): a historical introduction. = Library Quarterly, 1995. 3. 319–332. p. A BSZE első kötetéről készült szakmai elemzés – Krasnyj bibliotekar', 1926. 7. 93–95. s. – szemléletében a nagy francia enciklopédiához hasonlítja.

Az első kiadás 65 kötete kb. ugyanennyi cikket tartalmazott 30–32 ezer oldalon (becsült szám, kötetenként 450–500 oldal). A következő két kiadás fontosabb adatai:

2-ik kiadás 1950–1958 között, 50 kötet, 100 000 szócikk,

3-ik kiadás 1969–1978 között, szintén 30 kötet és 100 ezer szócikk. A sztálinista (típusú) „múltértelmezés” (agymosás) példái: a második kiadás egyáltalán nem tartalmaz Buharinról szóló cikket, illetve Berija kivégzése után minden előfizető felszólítást kapott, hogy a róla szóló *cikket vágja ki* s helyére a mellékeltet megküldött (semleges földrajzi témájú) cikket ragassza be. Az általam a berlini Staatsbibliothekban tanulmányozott első kiadás sajátos öszvérpéldány: a kötetek kb. fele az *eredeti* első kiadás, míg a többi a harmincas évek második felének terméke (egyébként az eredeti kötetek közül néhányon egy sztálinista „olvasó” tintával kihúzta a címlapon felsorolt szerkesztőbizottságból Buharin nevét).

10. Malaâ sovszkaâ enciklopediâ. Glav. red. N. L. Meščerâkov. Moskva: Sov. Enciklopediâ, 1929. 1. t. 720. hasáb. A 16 fős szerkesztőbizottságban csak páran vannak benne a "nagy" testvér szerkesztőbizottságának tagjaiból (V. P. Miljutin pénzügyminiszter stb.), viszont megjelenik N. K. Krupszkaja és P. Lebegyev-Poljanszkij (tehát a GPP vezetőjének és felelősének) neve.

Idézzük fel, hogy hivatalos szovjet statisztikák szerint a cári Orosz Birodalom utolsó békeévében (1913) összesen 76 ezer könyvtár (köztük 14 ezer közkönyvtár) összesen 46 (ebből közkönyvtár: 9) milliós állománnyal rendelkezett. – A második kötetben a „nevelés” (voszpityanije) szócikk közel nyolc oldalon (219–234. hasáb) Krupszkaja nevéhez kötődik és igazi bolsevik pártosságot idéző brosúra-stílusban íródott. Példa: „A párt-, a tanácsi és társadalmi szervezetek nevelő hatást gyakorolnak a nevelőkre. A nevelő nem áll a társadalom fölött, részt kell vennie a forradalmi (az életet átalakító) gyakorlati tevékenységben.” (229. hasáb)

Krupszkaja egy 1929-es brosúrájában nosztalgikusan tekint vissza: Lenin 1921-ben 50 ezer könyvtárról beszélt, most meg csak 15 ezer létezik, összesen 4 millió olvasóval, tehát a hálózat zsugorodott. Ráadásul nincs egységes (centralizált) országos hálózat sem, mert a szakszervezetek újabban a saját könyvtárait nem nyilvánosként működtetik: azaz csak a saját szakszervezet tagjai használhatják azokat. Ráadásul egyesek a gyermekkönyvtárakat is kivennék a meglévő hálózatból. (Krupskaja, N. K.: V pohod za biblioteku. In: Pedagogičeskie sočineniâ v desâti tomah. t. 8. Moskva, 1960. 242–247. s. (az említett gondolatmenet: 243. p.)

Krupszkaja kapcsán még érdemes megemlíteni, hogy mikor a BSZE új, sztálinista kiadása róla szóló cikket jelentet meg (1937. 15. k. 257–262. hasáb), tehát még Krupszkaja életében, akkor a szöveg közel kétharmada 1917 előtti életszakaszára vonatkozik. Mintegy jelezve, akkori működése „Iljics” mellett fontosabb, mint művelődéspolitikusi szerepvállalása és igyekezete. Számunkra ennél érdekesebb, hogy szó esik a közoktatás fejlesztésében való közreműködéséről, lapszer-

- kesztői munkájáról, nőmozgalmi aktivitásáról, még – enyhe rosszallással – Zinovjevhez közeledő „elhajlásáról” (1925. december) is, ám könyvtárpolitikusként szót sem érdemelt. Egyszer Lenin és Krupszkaja könyvtárpolitikus szerepét is érdemes lesz végiggondolnunk. A BSZE nevelés-szakkikében Krupszkaja még elismeréssel szól a *pedológia* eredményeiről (ezt az irányzatot a harmincas években már élesen elítélik), 1928-ban bizonyára közreműködésével hívják meg a neves amerikai pedagógus-filozófus J. Dewey-t, hogy tanárküldöttség élén látogasson el a Szovjetunióba. Mindezek a kiragadott tények csak azt jelzik: kívánatos lenne egy elmélyült kép, hogy ne szimpla – akár pozitív, akár negatív előjelű – közhelyek vagy stigmák vándoroljanak köztünk.
11. Sibirskaja sovetskaja enciklopediá. Pod. red. M. K. Azadovskogo et al. Sib. kraevoe izd., 1929. 1. t. (A–Z) 306–332. hasáb. – A Krasznij bibliotekar című szaklap 1923. szeptemberi első számában helyszíni adalékok olvashatók a szibériai könyvtárakról. Innen (Zinevič, N.: Biblioteknaá rabota v Sibiri. = Krasznij bibliotekar', 1923. 1. n. 85–87. s.) néhány adatot kiemelünk. 1922-ben erősen csökkenni kezdett a hálózat, Szibériában igen kevés könyvtár működik. Tomszk vált könyvtári központtá (könyvtárosképző tanfolyamok, szibériai kötelempéldány megítélése), a központi kormányzósági könyvtár tágas elhelyezést kapott (külön olvasóterem, gyerekolvasó, raktárak, kölcsönző helyiség stb.), állománya már 110 ezer kötet. Az omszki testvérintézmény valamivel kevésbé szerencsés, itt a különféle forrásokból összehordott 300 ezer kötetből csak 50 ezer került eddig rendezésre és szolgáltatható. A kelet-szibériai központok (Irkutsk, Csita) könyvtárai egyelőre még jócskán elmaradnak nyugati társaiktól.
12. Pokrovskij: K očistke bibliotek. = Krasznij bibliotekar'. 1. t. (1923.) 1. n. 12–22. s. E fogalmat (ocsisztka) Lenin is használta 1918 elején, amikor az országban lévő „férgék”-től (értsd: lehetséges politikai riválisok) való mielőbbi megszabadulást sürgette. Később a tisztogatás orosz kifejezéséből lekopott a fosztóképzőből származó „o” betű, így a „csisztka” (tisztogatás) lett a mai terminus. – Glazkov, M. N.: Čistki fondov massovyh bibliotek v gody sovetskoj vlasti (Oktabr' 1917 – 1939). Moskva: Paskov dom, 2001. – 104 s. (Otečestvennaâ istoriâ biblioteknogo dela) – Dobrenko, E.: The making of the state reader. (op. cit. Id. adatait 8. jegyzetben), különösen a 6. fejezet: The end of a perspective. The library – turning loaves into stones. 181–235. p. – Biblioteknaâ enciklopediá. M. 2007. 1150. s. (Bljum, A. V.: „Čistka biblioteknyh fondov” című cikke). Pokrovskij korabeli cikke „hibákat” is említ: hol L. Tolsztojt törölték, hol Verne, sőt Gorkij (!) könyvei lettek veszélyesnek minősítve. A korabeli sajátos kategorizálás értelmében egyébként Gorkij „útitárs” minősítést kapott. A külföldi felháborodás moraja végül eljutott Krupszkajához, aki a GPP vélt „hibáiról” írt tipikus agit-prop cikket, megmagyarázva minden okvetetlenkedőnek, hogy az olyan idealista filozófusok, mint Platon, Kant vagy Mach tényleg „veszélyes elemek” (narod vrednuij). Krupskaja, N. K.: „Ogrehi” Glavpolitprosveta. In: Pedagogičeskie sočineniá v desáti tomah. t. 8. Moskva, 1960. 78–80. s. (a kifejezés a 69. oldalon).
13. Tipikusnak mondható a folyamatokra Lenin egyik távirata 1918 végéről a Narkomprosz könyvtári osztályához: „Kérem, fogadják a levél átadóját [...] Kérése, Szurkov könyvtárának lefoglalása egy 40 000 lakosú kerület számára, szerintem helyes; talán bizonyos használati jogot meghagyhatnánk Szurkovnak?” Ld.: Lenin könyvekről, könyvtárakról. Bp.: Kossuth, 1971. 41. p. Szurkov egyébként neves szociáldemokrata politikus volt, korábban a Duma tagja. Lenin 1918. november 26-án írta alá azt a rendeletet, amely „könyvtárak, könyvraktárak és általában a könyvek lefoglalásának rendjét” kívánta szabályozni. Lényegében minden könyvanyag államosítható volt a rendelet szerint csak a Narkomprosz „beleegyezésével”. Hogy a Cseka vajon hányszor kérte a társhatóság hozzájárulását, arról nem tudunk. 1920. április 20-án újabb lenini rendelet szól a „könyvek és más sajtótermékek készleteinek államosításáról”. Mindkét rendelet olvasható a Lenin könyvekről, könyvtárakról (Bp. 1971.) című kötetben: 196. , illetve 200–201. p.
14. Dobrenko, E.: The making of the state reader. Főként 2–3. fejezetek (2. Grains of humanity: the reader of the revolutionary era, illetve 3. The disaster of the mediocre taste; or, who 'thought up' socialist realism? The reader as critic) 42–145. p.
- A korabeli irodalomból izelítõül néhány: Gurov, P.: Novaâ biblioteka i zaprosy čitatelâ. = Pečat' i revoluciâ, 1922. 7. n. – Ohlabinina, A.: Čitateľskie tipy v derevne. = Krasznij bibliotekar', 1923. 1. n. 47–49. s. – Minc, V.: O naucnoj postanovke izučenia čitatela. = Knigonosa, 1924. 42. n. – Kleinbort, L.: Russkij čitateľ-rabočij. Leningrad, 1925. – Balika, D.: Ešče a naučnoj postanovke izučeniâ čitateľâ. = Krasznij bibliotekar', 1925. 11. – Bek, A.: Problema izučenia citatela. = Na literaturnom postu, 1926. 5–6. n. – Ginzburg, S.: Čto čitaet sluzáčij? = Kniga i profsoúzy, 1926. 6. n. – Kogan, L.: Rabočij čitateľ' i hudožestvennaâ literatura. = Krasznij bibliotekar', 1927. 4. n. – Uő: Čto čitať ženščiny. = Krasznij bibliotekar', 1927. 6. n. – Hlebcevič, E.: Izučenie čitateľ'skih interesov. Massovoj čitateľ'. Moskva, 1927. – Modern értékelésüket ld. Brooks, J.: Studies of the reader in the 1920s. = Russian History, 1982. no. 9.
15. Frid'eva, N.: Sovremennye zaprosy gorodskogo čitateľâ i aktivnost' biblioteki (Nablüdeniâ i opyt gorodskoj rajonnoj biblioteki). = Krasznij bibliotekar', 1924. 1. 50–55. s.